

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Zábrodská, Kateřina

Variace na gender : poststrukturalismus, diskurzivní analýza
a gendrová identita / Kateřina Zábrodská. -- Vyd. 1. -- Praha :
Academia, 2009, 198 s.

ISBN 978-80-200-1752-9

316.66-055.1/.3 * 141.72 * 165.75 * 801.73

- gender
- feminismus
- poststrukturalismus
- diskurzivní analýza
- studie

316.4/.7 - Sociální interakce [18]

© Kateřina Zábrodská, 2009

ISBN 978-80-200-1752-9

2. Od identity k subjektivitě a zpět

Tato kniha chce zcela nepochybně hovořit o identitě. Přesto však by zde slovo identita mělo být napsáno a čteno v uvozovkách, jako pouze provizorní pojem, který se každou chvílí chystáme opustit. Koncept identity v dekonstruktivistických přístupech existuje „v intervalu mezi zánikem a znovu objevením se“ (Hall, 1996: 2), jako idea, jež nemůže být myšlena tak jako doposud, ale bez níž bychom o jistých klíčových otázkách nebyli vůbec schopni uvažovat. Identita je konceptem „předloženým k vymazání“; konceptem, který ve své původní podobě již není užitečný, ale který musí být nadále používán, neboť nemáme čím jej nahradit (ibid). V kontextu poststrukturalních a postmoderních teorií je slovo identita paradoxně a záměrně používáno v rozporu se svým vlastním významem. „Identický“ znamená totožný se sebou samým, takže v obvyklém významu označuje celistvost, jedinečnost a původnost určitého jevu. Jestliže hovoříme o osobní identitě, genderové identitě, národní identitě nebo také identitě místa či hudební skladby, implikujeme tím, že identita je jakýmsi shrnujícím vyjádřením kvalit příslušných pouze a jedinečně danému jevu, člověku nebo sociální skupině. Podobně tak v oblasti psychologické tematiky jáství je koncept identity vztahován k soudržnosti, stabilitě, jedinečnosti a sebe-vědomí jedince. Identita zde označuje skutečnost, že člověk prožívá sebe sama jako v jádru tu samou osobu od jedné situace k druhé a napříč časem, jako jedinečnou a integrovanou bytost, která je trvale odlišná od jiných jedinečných bytostí (McAdams, 1997).

V kontextu „post“ teorií jsou koncepty jáství a identity stejně jako ostatní „základové“ pojmy problematizovány. Zdánlivá samozřejmost toho, že máme identitu, že jsme jednou a tou samou osobou napříč různými sociálními kontexty a časem, že můžeme odhalit svou pravou identitu a porozumět tomu, kým skutečně jsme, je podle poststrukturalní teorie založena na množství historicky a kulturně specifických předpokladů, které nejsou ani samozřejmé, ani politicky neutrální. Poststrukturalismus společně s dalšími „post“ teoriemi nahlíží identitu ve výše uvedeném smyslu nikoliv jako objektivní, na člověku nezávislý fakt, ale jako sociálně utvářenou a v jistém smyslu fiktivní realitu, jež je spojena s obdobím modernity a udržována různými jazykovými a diskurzivními prostředky, mimo jiné gramatickou funkcí zájmena „já“. Poststrukturalní kritika tvrdí, že pojem identity je vystaven na historicky a kulturně specifickém ztotožnění jedince se svobodným, autonomním a racionálním jástvím; jástvím odděleným od vnějšího světa a schopným tento svět, včetně druhých lidí, nezaujatě poznávat a manipulovat s ním. Historicky je ustanovení tohoto paradigmatic-

kého pohledu na jedince spojováno s filozofií Reného Descarta, který jáství definoval jako zdroj veškeré zkušenosti a poznání světa a ztotožnil jej s racionálními a vědomými procesy (Mansfield, 2000). Jak diskutuje Hall (1996), kritika tohoto soběstačného, do sebe uzavřeného subjektu stojícího v centru postkartezianské metafyziky je v současnosti vedena z mnoha různých pozic a napříč vědními disciplínami. Jedním z hlavních problémů této koncepce jsou z pohledu feministické poststrukturalní kritiky její eticko-politické důsledky. Domnělá nezávislost postkartezianského jedince je vystavěna na binaritě subjektu a objektu, jež byla a stále je využívána k degradaci a útlaku těch jedinců a sociálních skupin, kteří se nemohou kvalifikovat jako normativní, racionální subjekt, ale pouze jako neplnoprávný objekt poznání a regulace druhých.¹⁷

Poststrukturalní teorie namísto toho používá pojmy *subjekt* a *subjektivita*, které můžeme chápat jako „post“ alternativu k pojmům jedince a identity. Poststrukturalismus akcentuje etickou a politickou povahu subjektivitu, tj. způsobů, kterými sebe sama definujeme a prožíváme, její zakotvenost v symbolickém a materiálním světě, její kontradiktornost a proměnlivost a v neposlední řadě také její částečně nevědomou, ne plně poznatelnou povahu. Subjekt jako sebe-si-uvědomující bytost z tohoto pohledu vzniká až na základě kontaktu s lidským světem, s jeho jazykem, diskurzů a kulturními praktikami, jež individuální existenci subjektu předcházejí a které představují prostředky, jimiž je subjekt jako specifická identita (například jako heterosexuální žena) konstituován. Ve vztahu k postkartezianskému, autonomnímu a racionálnímu self se hovoří o dekonstrukci či decentraci subjektu, který přestává být autorem a garantem jazykových významů, sociální praxe a lidské historie a stává se jejich produktem a současně nástrojem jejich změny.

Narozdíl od některých populárních interpretací však dekonstrukce subjektu neznamená jeho „smrt“ ve smyslu opuštění či zrušení jáství, ale jeho re-konceptualizaci – přemýšlení v nové, decentrované podobě (Hall, 1996). Dekonstruovat určitý pojem neznamená jej popřít nebo zavrhnout, ale otevřít novému užití, pro které nebyl původně autorizován (Butler, 1995). Smyslem dekonstrukce subjektu tedy není odmít-

17/ Vyloučení z definice racionálního a autonomního jáství se týká mnoha různých sociálních subjektů na základě pohlaví/genderu, etnika, národnosti, sexuální orientace, náboženství a dalších kategorií identity. Takové sociální skupiny jsou více či méně explicitně definovány jako méněcenné a jsou jim odebrána práva a privilegia dostupná subjektům normativním. Příkladem zcela explicitní formy vyloučení z definice normativního subjektu, se kterou jsem se za svého pobytu v Sydney opakovaně setkávala, jsou původní obyvatelé Austrálie, kteří neměli až do roku 1967 status občanů. V souladu s tím jim nepříslušela ani tak „běžná“ práva jako právo dostávat mzdu za vykonanou práci nebo vlastnit majetek. Status postkartezianského subjektu tak jistě není ani samozřejmou, ani všem otevřenou kategorií, ale nástrojem vyloučení jistých subjektů z (zejména západní a maskulinní) normy.

nout ideu subjektu jako takovou ani propagovat nějaký antihumanistický subjekt (Davies, 1997), ale zkoumat a transformovat efekty, které koncept subjektu produkuje; například se ptát, komu je status autonomního a racionálního jáství otevřen, a komu nikoliv, vůči jakým formám života se tento racionální subjekt vymezuje a podobně.

Záměrem této kapitoly je představit poststrukturální koncepty subjektu a subjektivity jako přemýšlení liberálně-humanistických pojmů jedince a identity; přemýšlení, které umožňuje vyvarovat se esencialistického pohledu na identitu a na její atributy jako gender nebo etnicita. Nejprve přitom obrátíme pozornost ke způsobu, jímž poststrukturalismus definuje identitu jako relační, založenou na dynamice vzájemného rozpoznání mezi různými sociálními subjekty. Dále budeme na základě textů Althussera, Foucaulta a Butlerové diskutovat, co v kontextu poststrukturálních teorií znamená být subjektem a mít subjektivitu. Následně se vrátíme k pojmu identity, tentokrát však k jeho re-definované „post“ podobě, ve které identita odkazuje na neustále probíhající a vždy jistým způsobem neúplný proces identifikací s druhými, nebo vymezování se proti druhým (Jagose, 1996), či přesněji řečeno identifikací s pozicemi subjektu (nebo vymezování se proti těmto pozicím), které jsou utvářeny diskurzy a kulturními praktikami. V závěru kapitoly pak podobně jako v kapitole předchozí ukážeme, jak lze identitu konceptualizovat a zkoumat v kontextu diskurzivní analýzy.

Identita jako diference

Na nejobecnější rovině se poststrukturální redefinice identity zakládá na kritice liberálně-humanistického chápání jedince (se zdroji v karteziánské metafyzice) jako racionální, plně vědomé bytosti schopné sebepoznání a sebekontroly, která existuje nezávisle na okolním světě a která má privilegované postavení nad ne-lidskými objekty, jako jsou příroda a hmota. „Post“ kritika se týká všech charakteristik humanistického jáství, které jsme v uvedené definici vyjmenovali, a to jak z hlediska etických a politických důsledků tohoto pohledu na jedince, tak z hlediska jeho teoretické adekvátnosti. Například kvalita autonomie, jež se podle západních individualistických společností může jevit jako výhradně pozitivní vlastnost, z pohledu poststrukturální teorie zanedbává závislost subjektu na existujících sociálních a materiálních kontextech a zakrývá mocenské vztahy, které v nich operují. Umožňuje tak skrývat důsledky lidských aktů z hlediska těchto kontextů a současně důsledky, jež tyto kontexty mají na individuální subjekty. Vztah subjektu a jazykových, sociálních a materiálních prostorů přitom není v poststrukturalismu pouze otázkou důrazu na jejich vzájemnou interakci. Subjekt je chápán jako jejich nedílná součást, která vzniká a existuje pouze uvnitř a díky nim. Jak uvádí Linda Nicholsonová (1995), subjekt z této perspektivy není historicky situovaný, ale historicky konstituovaný.

Vezmeme-li příklad z oblasti genderových vztahů, pak liberálně-humanistický koncept jáství předpokládá, že genderový subjekt je socializován v rámci genderových struktur konkrétní společnosti, avšak stále má na nich nezávislou existenci, jež mu/ji umožňuje vědomě se rozhodnout pro jednání v souladu, či naopak nesouladu s jejími genderovými požadavky. Jedinec a společnost tak spolu vstupují do interakce, ale současně jsou považováni za dvě odlišné entity. V takovém pojetí se objevují tři charakteristiky karteziánského subjektu, a to nezávislost, racionalita a sebekontrola, které implikují, že subjekt může racionálně poznat sociální struktury od něj oddělené a jejich odmítnutím uskutečňovat svou vlastní svobodu. Nick Mansfield (2000) poznamenává, že tento typ uvažování, kdy je jedinec považován za samostatně existující a společnost předcházející jednotku, jejíž svoboda může být nalezena v ničím neomezovaném sebevyjádření, se stal v západních společnostech truismem, který je periodicky objevován a ožíván v různých kulturních tendencích, jako byla revoluční 60. léta minulého století nebo jako je humanistická psychoterapie. Z pohledu poststrukturalní teorie však liberálně-humanistický koncept jáství zásadním způsobem podceňuje komplexnost vztahů mezi subjektem, sociálním a mocí, a z tohoto důvodu není schopen vysvětlit přetrvávání sociálních problémů, jako jsou genderové a jiné nerovnosti.¹⁸ Poststrukturalismus naproti tomu definuje veškeré akty a prožitky subjektu jako umožněné a současně limitované existujícími diskurzemi a kulturními praktikami, a to včetně těch, které se subjektu jeví jako vyjádření své vlastní touhy a svobodné volby. Jednání prožívané jako autonomní sebevyjádření je vždy významně a realizováno prostřednictvím sociálně ustanoveného jazykového systému a dalších symbolických a materiálních prostředků, a neexistuje proto mimo moc/vědění operující v dané společnosti. Představa, že by bylo možné jednoduše poznat a odmítnout společenské struktury, a vstoupit tak do svobodné oblasti vlastních rozhodnutí, se z poststrukturalní perspektivy jeví jako nereálná a politicky naivní.

Koncept identity ve smyslu celistvé a stabilní esence jáství je s liberálně-humanistickým pohledem na jedince pevně propojen: představuje jeho vyjádření na úrovni reprezentace sebe sama jako autonomní a jedinečné osoby. Jak ukážeme níže, poststrukturalní kritika se zaměřuje na tři předpokládané charakteristiky identity, kterými jsou její koherence, stabilita a vědomost. Poststrukturalismus chápe identitu nikoliv jako esenci vyvěrající ze samotné povahy subjektu, ale jako proces založený na praktikách exkluze, tedy na opakovaném oddělování se od druhých subjektů a artikulaci jejich jinakosti. Právě tyto opakované akty oddělování se od druhých umožňují konstituovat svou vlastní identitu jako stabilní, jednoznačnou a potencialně nadřazenou jiným identitám. Identita je relační: je závislá na tom, čím není, proti

¹⁸ Davies (2008). Nepublikovaná inaugurační řeč, Uppsala University.

čemu se vymezuje (Woodward, 1999). Závislost identity na tomto svém „konstitutivním vnějšku“ současně musí být potlačena, protože jedině tehdy může být uchována iluze vlastní nezávislosti a autonomie (Butler, 1997). Identita tak má vždy podobu hierarchických binarit: muž-žena, heterosexuální-homosexuální, západní-východní, zdravý-nemocný, racionální-iracionální, krásný-ošklivý, mladý-starý. Identita muže je založena na vyloučení charakteristik a jednání, které by jej spojovaly s ženskostí; identita heterosexuální osoby na vyloučení charakteristik a jednání, které by umožňovaly vidět ji jako homosexuální; identita zdravé osoby jako vyloučení znaků nemoci a patologie, jako odmítnutí všeho, co ohrožuje ideál zdraví (duševní nemoc, AIDS). Privilegovaná identita zdravého bílého heterosexuálního muže je tedy založena na vylučování znaků, přemostění k ženskosti, homosexualitě, nemoci a jiným etnikům. Druhá strana binarity je zatlačována do pozadí jako něco jiného, zvláštního, nezdravého, abnormálního ve vztahu k normalitě první části; jinými slovy jako něco nebo někdo radikálně *jiný*, nepatřící k mé vlastní identitě, k tomu, kým skutečně jsem. Obě části hierarchických binarit se přitom paradoxně vzájemně vyžadují. Privilegovaná identita je umožněna vyloučením nepriviligované, kterou proto potřebuje ke své existenci. Jak uvádí Hall (1996: 3), identita je založena na sérii identifikací a vyloučení, přičemž její koherence je „fantazií inkorporace“ vyžadující ke své konsolidaci to, co bylo vyloučeno, jako svůj konstitutivní vnějšek.

Úspěšnost udržení privilegované identity závisí na schopnosti vyloučit vše, co je jiné a co ji potenciálně ohrožuje, co nás hrozí pohltnout a propojit s „těmi druhými“.¹⁹ Jak říká Peter Redman (2000), identity jsou inherentně nestabilní a rozdělované, pronásledované neslyšnou přítomností „druhých“, od nichž se chtějí oddálit a izolovat. Identita ve smyslu koherence a stability sebe sama tak z tohoto pohledu není ničím přirozeným a daným, ale něčím, čeho musí být opakovaně dosahováno potencionálně násilnými akty, jimiž se subjekt identifikuje s jednou stranou sociálně ustanovených binarit a vylučuje vše, co stabilitu jeho/její identity hrozí narušit. Nahlaví/genderu, které by v sobě mohly být „odhaleny“, zůstat nerozpoznané, neznámé, neinterpretované nebo interpretované takovým způsobem, aby byly v souladu se „správnou“ genderovou identitou. Mužský subjekt se k udržení své identity musí vyvarovat aktů a prožitků spojovaných se ženskostí nebo musí tyto akty interpretovat tak, aby ženskost neimplikovaly.²⁰ Objevování své „pravé“ identity, jež je tak

19/ Viz např. degradace ženskosti, obavy z migrace a „mlčení ras“, izolování a umlčování nemocí, stáří a smrti.

20/ Slova a akty se stejnými formálními charakteristikami jsou nezdůdkou interpretovány odlišně u žen a mužů, čímž je následně stvrzována existence „přirozených“ rozdílů mezi ženami a muži (Leach, 2000).

často vyzdvihovalo humanistickým diskurzem, tedy z pohledu poststrukturalní teorie neznámá nic jiného než opakované vylučování jinakosti, potlačování heterogenity a konfliktnosti identity a stabilizaci hierarchických vztahů mezi různými sociálními subjekty.

Subjekt v poststrukturalních teoriích

Uvedli jsme, že poststrukturalismus namísto o jedinci a jeho/její identitě hovoří o subjektu a subjektivitě. Slovo subjektivita je přitom odvozeno od pojmu „subjekt“, který Foucault (1991: 47) definuje následovně: „Slovo subjekt má dva významy: podléhající někomu jinému prostřednictvím kontroly a závislosti a svázaný se svou vlastní identitou prostřednictvím vědomí a sebepoznání. Oba dva významy prozrazují formu moci, která podmaňuje a udržuje v závislosti.“ Společně s Butlerovou (1997) přitom můžeme zdůraznit, že subjekt neznámá to samé jako jedinec nebo osoba, nýbrž že subjekt je kategorií označující místo ve struktuře jazyka a diskurzu. Subjekt označuje pozici v existujících systémech moci/vědění, tedy například pozici heterosexuální ženy ve specifických genderových diskurzech, které poskytují pojmy, kategorie a narace, jejichž prostřednictvím se osoba může zvýznamnit právě jako heterosexuální žena, a to se všemi konotacemi a důsledky, které tato pozice má. Pozice subjektu tak poskytuje specifické formy rozpoznání, v nichž se jedinec může kvalifikovat jako sobě i druhým srozumitelná entita. Sociální kategorie, v nichž se jedinec rozpoznává jako *jejich subjekt* mají regulativní a donucující povahu, protože jedinec je na nich ve své sociální existenci závislý, a musí se proto podrobit tomu, co tyto kategorie znamenají. Jedinec se například musí rozpoznat buď jako žena, anebo jako muž a musí realizovat svou existenci v souladu s tím, co tyto kategorie umožňují, či naopak neumožňují. Právě v tomto smyslu koncept subjektu odkazuje na moc, která jedince „svazuje se svou vlastní identitou“. Znovu můžeme připomenout práce Butlerové (2004a) a Halberstamové (2005), které dokumentují, že existence mimo oblast sociální rozpoznatelnosti a legitimacy vede k násilným snahám navrátit tyto „nelegitimní“ formy života do oblasti sociální srozumitelnosti.

Koncept subjektu má svůj původ ve strukturalismu a v jeho ústřední tezi, že identita určitého prvku nevyvěrá z jeho vlastní povahy, ale je určena relativní pozicí tohoto prvku vůči prvkům jiným, tedy umístěním ve struktuře, v níž se prvek nachází. Takové pojetí identity se objevuje v pracích strukturalistů ve vztahu k jazykové struktuře (jako u Ferdinanda de Saussura) nebo ve vztahu k sociální a symbolické struktuře u Jacquesa Lacana a Louise Althussera. Strukturalismus představuje posun od koncepcí identity definované jako vlastnictví intencionální lidské bytosti ke koncepcí subjektivity chápáné jako efekt symbolických struktur (Redman, 2000). V rámci

strukturalistického uvažování je identita jedince založená na diferencích uvnitř symbolického a sociálního systému určité společnosti, jehož existence předchází existenci individuálních osob, které získávají svou specifickou identitu až s umístěním se v této struktuře. Ačkoliv strukturalistické pojetí identity bylo poststrukturalismem kritizováno a významně modifikováno – především předpoklad univerzální a neměnné struktury a její oddělenosti od lidských praktik –, práce autorů jako Lacan nebo Althusser stále představují významnou inspiraci poststrukturálního myšlení.

Louis Althusser a subjekt ideologie

Strukturalní i poststrukturální teorie předpokládají, že subjekt je konstituován zvnějšku, ať již jazykovou strukturou, symbolickým řádem nebo diskurzí a kulturními praktikami. Na významu proto nabývá otázka, jakým způsobem tyto struktury pronikají do jedince a konstituují jej jako svůj subjekt. V této souvislosti jsou klíčové práce francouzského filozofa Louise Althussera, které do procesu konstituování subjektu vnášejí pro kritické teorie stěžejní téma moci. Althusser ve slavné eseji *Ideology and Ideological State Apparatus (Idéologie et appareils idéologiques d'État 1970/2000)* představuje subjekt jako důsledek „mylného rozpoznání“ jedince jako subjektu ideologie. Slovo subjekt je zde přitom nutné chápat, stejně jako v textech Foucaulta a Butlerové, ve vztahu k jeho anglickému a francouzskému ekvivalentu, kde „subjekt“ má význam podrobení či poddanství, a to ve smyslu „být poddán něčemu či někomu“, původně například panovníkovi. Klíčovou charakteristickou ideologie podle Althussera je, že „konstituuje konkrétní jedince jako své subjekty“ (2000: 33), tzn. jako sociální bytosti, které se rozpoznávají prostřednictvím symbolických a materiálních prostředků, jež jim ideologie nabízí. Subjekt tak ideologii materializuje a dále reprodukuje ve svých aktech a v tom, kým se prostřednictvím této ideologie stal, tedy ve své identitě.

Konstituování subjektu je podle Althussera procesem, kdy ideologie transformuje jedince na své subjekty aktem *interpelace* neboli oslovení subjektu mocí. Althusser doporučuje, abychom si akt interpelace představili na příkladu scénky, v níž je jedinec krádejší po ulici osloven z pozice moci, například policistou: „Hej, ty tam!“ Jedinec se v tomto oslovení rozpoznává jako ten, kdo byl osloven, a jako ten, kdo je skutečně tím, jako kdo byl osloven (a ne někým jiným). V tomto interpelačním aktu, kterým moc jedince oslovila a on se v jejím oslovení rozpoznal, se jedinec konstituuje jako subjekt ideologie, tedy jako identita, která sama sebe rozpoznává prostřednictvím ideologie, tedy prostřednictvím slov, metafor, narácí a argumentů, jež ideologie vytváří. Subjekt jako sebe-vědomá bytost je proto efektem ideologie ve smyslu různých systémů vědění, přičemž součástí tohoto procesu je jeho vlastní zakryvání. Ideologie tak oslovuje subjekt jako plně svobodný, jako mající vlastní, na ideologii

nezávislou existenci, stejně jako konstituuje zdánlivě nezávislou oblast reality jako to, co samozřejmě a neproblematicky existuje, „co je tím, čím je“ (ibid: 37). Ideologie tedy nikdy neoznačuje sebe sama za ideologii, ale za něco jiného, například za vědeckou pravdu.

Althusserova teorie ideologie měla značný vliv na poststrukturální koncept subjektu, byť v modifikované podobě. Poststrukturální teorie nehovoří o ideologii, ale o diskurzích, neboť v souladu s Foucaultovými pracemi odmítá představu monolitické ideologie s původem v ekonomických vztazích a namísto toho hovoří o heterogenitě diskurzů s různými původy vzniku i s různými, často vzájemně kontradiktorickými efekty. Althusserova teorie byla ovšem kritizována za to, že koncept interpelace předpokládá ustanovení subjektu v aktu rozpoznání se, což neumožňuje vysvětlit, na základě čeho ze strany subjektu k tomuto rozpoznání dochází. Jak poznamenává Butlerová (1997), není-li „to“, co se rozpoznává v oslovení moci, ještě subjektem podrobeným moci, pak není zřejmé, co nebo kdo se k moci otáčí a proč. Koncept interpelace se přesto projevil jako mimořádně plodný, neboť vytvořil prostor, ve kterém bylo možné začít uvažovat o jisté duální povaze utváření subjektu: tedy o tom, že subjekt je konstituován v rámci diskurzů a kulturních praktik, jež jsou na jednu stranu vůči subjektu svým původem cizí, ale současně jsou jím přejímány, zakoušeny i obhajovány jako něco bytostně vlastního.

Althusserova teze o provázanosti subjektu a moci ukazuje, že přetrvávání specifických mocenských vztahů lze jen stěží vysvětlit s pomocí modelu, v němž moc představuje pouze to, co je vůči subjektu vnější. Moc naopak ke své reprodukci využívá jedince, jeho/její identitu a jeho/její touhy, přičemž právě zdánlivá nezávislost jedince na moci je tím nejučinnějším prostředkem jejího přetrvání. V kontextu genderových vztahů nás tak například může zajímat, jak se jedinec rozpoznává v genderových diskurzích vyslovujících o něm/ni jisté pravdy a kladoucích mu/ji jisté požadavky. A jak jsou tyto diskurzy jedincem emočně investovány jako vlastní přirozenost, jako nepochybná a plně soukromá pravda vlastního nitra.²¹ Nižší uvidíme, že tato duální povaha utváření subjektu je neobyčejně efektivně rozpracována Judith Butlerovou, a to v jejích úvahách nad Foucaultovým pojmem subjektivace.

Michel Foucault: jedinec jako efekt moci

Téma toho, jak se jedinec konstituuje jako subjekt moci/vědění a jak sám přejímá odpovědnost za své vlastní podrobení, je rozpracováno Foucaultem zejména v jeho ge-

²¹ Koncepty rozpoznání a emočních investic blíže diskutuji v Zábrodská (2007, 2008).

nealogických pracích a reflektováno v konceptu tzv. disciplinační moci. Foucault chápe jedince nikoliv jako svobodný a autentický prostor existující v protikladu k moci, ale naopak jako důsledek jejích individualizujících účinků. Jak jsme diskutovali v první kapitole, Foucault pohlíží na moc jako na produktivní, mnoha různými směry působící sílu, která konstituuje nové formy identit, tužeb a vědění. Zatímco v liberálně-humanistickém paradigmatu jedinec představuje objekt moci, který si moc usiluje podmanit, Foucault (1980) tvrdí, že již sama skutečnost, že jistá těla, jistá gesta, jisté touhy začaly být identifikovány a konstituovány jako jedinec, je primárním efektem moci. Jedinec tak nepředstavuje objekt moci, ale její produkt. Právě v tomto kontextu je relevantní Foucaultova koncepce disciplinační moci, nebo také „bio-moci“, tj. moci, jejímž objektem i nástrojem je lidské tělo.

V *Dohlížet a trestat* (1975/2000a) Foucault jako disciplinační moc označuje novou formu moci, která se rozvinula na konci 18. století a nahradila do té doby dominantní, represivní moc založenou na veřejné prezentaci trestu a odvíjející se od postavy panovníka. Disciplinační moc naproti tomu působí především jako nástroj sociální administrace a kontroly, realizované prostřednictvím individualizace, normalizace a hierarchizace jedinců. Odkazuje na produktivní formu moci uplatňovanou v různých typech institucí (jako jsou vězení, nemocnice, továrny a školy), která má podobu subtilních technik výcviku, pozorování, měření a posilování schopností a s níž se rozvíjí korelativní oblast vědění o člověku jako o jedinci, reprezentovaná například psychologií, sociologií či medicínou. Foucault tvrdí, že právě tyto nové formy vědění a moci vytvořily současné pojetí jedince jako „individuality“, kterou je možné zkoumat, poznat a kontrolovat, mimo jiné prostřednictvím produkce pravdy o „skutečné povaze“ jedince, jeho diferenciaci od druhých a jejich vzájemného porovnávání.

Foucaulta zajímá, jak jedinec přejímá nové formy moci/vědění a ustanovuje se jako jejich subjekt. K demonstraci způsobu, kterým disciplinační moc operuje, využívá známého příkladu Benthamova panoptika, tedy modelu vězení, v němž je vězeň permanentně vystaven možnosti být pozorován, aniž by kdy mohl vědět, zda skutečně pozorován je či nikoliv. Vězeň si v žádném okamžiku nemůže být jist, je-li kontrolován, a musí se proto chovat tak, jako kdyby dozor na něm byl trvalý a totální; vězeň se musí stát svým vlastním strážcem (Rabinow, 1984). Model panoptika ilustruje anonymní fungování disciplinační moci, jejíž techniky působí prostřednictvím ovládnutí nejen těl subjektů, ale především jejich „duší“ (Foucault, 1975/2000a). Disciplinační moc se přeměňuje z moci, která je uplatňována zvenčí na lidská těla, na mocenský vztah, jenž je subjektem převzat a internalizován jako součást vlastního jáství. Působení moci na úrovni subjektu má podobu utváření vztahu jedince k sobě samému, tedy k tomu, jak subjekt sám sebe vnímá, popisuje a zakouší na základě existujících podob moci/vědění. Foucault tento proces označuje jako *subjektivaci*. Disciplinační moc tak produkuje jedincovu identitu jako specifickou a poznatelnou

individualitu, a tím jej činí subjektem své kontroly via vědění. Jedná se o „formu moci, která jedince kategorizuje, poznačuje jeho vlastní individualitu, svazuje ho s jeho identitou, vnucuje mu zákon pravdy, který musí uznat a který ostatní musí uznat v něm“ (Foucault, 1991: 47). Utváření jedince jako subjektu skrze individualizační působení moci tedy může být popsáno jako techniky podrobení, *subjekce* (Gál, Marcelli, 1991), jako utváření subjektu podřizováním se sociálně produkovanému vědění a s ním svázaných vztahů moci.

Foucaultovy práce poukazují na to, že identita je „uměle“ konstituovaným fenoménem, odrážejícím a udržujícím specifické mocenské asymetrie, a zdůrazňují roli, kterou v reprodukci moci/vědění hrají různé klasifikační systémy rozlišující mezi normalitou-abnormalitou, zdravím-nemocí a podobně. Slovo „uměle“ píše v úvodovkách, protože umělost identity neznamena, že by identita, jáství nebo individuální zkušenost nebyly reálně existující jevy (Foucault, 1975/2000a), ale že jejich realita nevyvěrá z před-diskurzivní přirozenosti, ale z lidských praktik a vědění, mimo jiné těch, které jsou vytvářené a šířené vědami o člověku. Příkladem mohou být takové atributy identity jako extroverze, delikvence, hyperaktivita nebo homosexualita, které podle Foucaulta nejsou objektivním popisem již existujících typů lidí, ale vědeckým diskurzem produkujícím nové identity: nové biografické jednotky založené na spojování tužeb, aktů a těl do popsitelných a kontrolovatelných kategorií. Foucault netvrdí, že by dříve neexistovalo jednání chápané dnes jako projev extroverze nebo homosexuality, ale že spojení potenciálně nesourodých aktů, identifikací, sexuálních tužeb a projevů těla do koherentní a stabilní identity například „homosexuála“ je efektem diskurzu a technik disciplinační moci.²² Foucault (1982) proto volá po takových praktikách svobody, které by byly založeny nikoliv na odhalení toho, kým jsme, ale právě naopak na odmítnutí toho, kým jsme. Byly by osvobozováním od podob individuality, jež na nás byly v průběhu posledních století uvaleny.

Foucault předkládá inspirativní koncept svobody jako praktik osvobozování se od existujících forem moci/vědění a rezistence jako vytváření mnohočetných a lokálních zdrojů odporu vůči moci. Jeho pojetí rezistence je přesto v rámci feministické teorie i mimo ni kritizováno jako nedostatečné, a stejně tak i poněkud plochý obraz subjektu, který ve svých pracích vykresluje. Lois McNayová (1994) například podotýká, že

22 V *Dějích sexualit I* (1999) Foucault diskutuje, jak se teprve v 19. století homosexuál stává reprezentantem jistého typu osobnosti, která má „svou minulost, anamnézu a dětství, charakter, způsob života; také ale morfologii s indiskrétní anatomii, a možná i tajuplnou fyziologii“ (ibid: 53). Zatímco v předcházejících historických obdobích měla homosexualita podobu relativně nevýznamných a nespojitých sexuálních aktů, teprve od jisté doby se vynořuje jako stabilní identita, která subjekt na základě jeho/její sexuální orientace s trvalou a obecnou platností definuje.

Foucault má tendenci zkoumat fungování moci ze strany institucí a jejich představitelů a zanedbávat pozice těch, na které je institucionální moc především uplatňována. V důsledku toho, jak se McNayová domnívá, Foucaultovy práce vytvářejí dojem neproblematického pronikání moci do jedince a opomíjejí demonstrovat, jak může subjekt moci vzdorovat, stejně jako přehlíží skutečnost, že subjekt je prostorem různých konfliktních tendencí, jež komplikují jeho konstituci jako podmaněného a poslušného. Podobně Jana Sawicki (1994) z feministické pozice tvrdí, že Foucaultova koncepce rezistence a aktérství zůstává vágní a že Foucault neposkytuje žádný přesvědčivý výklad toho, jak by mohla efektivní forma rezistence vůči mocenským (genderovým) nerovnostem vypadat. Hall (1996) rovněž upozorňuje, že Foucaultova teorie subjektu postrádá popis psychických mechanismů či vnitřních procesů, jimiž je subjekt mocí interpelován a konstituován.

Judith Butlerová a performativní aktérství

Kritika Foucaultovi vytyká, že přeceňuje efektivitu disciplinační moci, nedostatečně konceptualizuje aktérství subjektu a opomíjí otázku, jakými způsoby moc operuje na úrovni psychického prostoru disciplinovaného subjektu. Zdá se, že tato témata jsou lépe rozpracována v koncepci subjektu Judith Butlerové, mimo jiné díky její ochotě propojovat poststrukturalismus s psychoanalýzou. Butlerová rovněž používá Foucaultův koncept subjektivace k označení procesu, kterým se lidská bytost stává subjektem, a stejně jako on pohlíží na tento proces jako na formu subjekce – podrobení se jedince existujícím formám moci/vědění. Současně však ukazuje konstituci subjektu a jeho/její identity jako nevyhnutelně ambivalentní proces, jenž nemůže být ztotožněn ani se svobodou, ani s determinací. Butlerová ve svých pracích opakovaně demonstrovuje,²³ že teze o sociální konstituci subjektu nevyklučuje jeho/její aktérství, jakkoliv toto aktérství nelze chápat v pojmech svobodného jedince nezávislého na moci a diskurzu. Akcentuje, že teze o produktivitě moci nemůže být interpretována za pomoci obvyklé binární logiky, podle které subjekt buď existuje nezávisle na moci, a pak je svobodný, anebo je mocí utvářen, a pak musí být determinovaný a nesvobodný. Butlerová, stejně jako další poststrukturalní autoři a autorky, vidí subjekt jako svobodný i nesvobodný zároveň.

Paradoxní vztah mezi podmaněním a svobodou autorka diskutuje v knize *The Psychic Life of Power* (1997). Ukazuje, že proces konstituování subjektu je založen na současném podrobení se i ovládnutí moci/vědění. Být podroben moci/vědění nezna-

23/ Viz Butler (1995, 1997, 1999).

mená být podmaněn mocí doléhající na subjekt zvnějšku, nýbrž znamená nutný předpoklad jeho existence, a tedy i jeho kapacity jednat a ovládat, resp. kapacity přebírat a transformovat moc, kterou je subjekt ustanovován. Butlerová argumentuje, že chápeme-li v návaznosti na Foucaulta moc jako *formující* subjekt, jako „vytvářející podmínky jeho existence a trajektorie jeho touhy“, pak moc není jen tím, čemu vzdorujeme, ale také tím, na čem závisí naše bytí a co udržujeme a rozvíjíme v sobě samých (ibid: 2). Subjekce jako proces konstituování subjektu podle ní spočívá ve fundamentální závislosti na diskurzu, kterou si nevolíme, ale která iniciuje a udržuje naše aktérství, a to ve smyslu kapacity reflektovat, jednat a vzdorovat mocí. Subjekce jako podřízení se mocí/vědění proto není překážkou, ale naopak *podmínkou* aktérství subjektu, a tedy i podmínkou specifické, radikálně podmíněné formy svobody.²⁴

Butlerová otázku závislosti subjektu na mocí zasazuje do komplexního teoretického rámce, jenž je v nezanedbatelné míře inspirován psychoanalýzou. Předpokládá jistou primární zranitelnost subjektu vůči mocí založenou na skutečnosti, že žádný subjekt nemůže vzniknout bez pozitivního či negativního pouta s druhými, a tedy ani bez závislosti na nich. Tato primární závislost subjektu na druhých je ožívána v závislosti na mocí/vědění, která lidské bytosti poskytuje jazykové a diskurzivní prostředky, jak být ustanovena jako sociálně rozpoznatelná a srozumitelná entita. Protože sociálně ustanovené kategorie (žena-muž, heterosexuální-homosexuální) zajišťují subjektu rozpoznatelnou a trvalou existenci, subjekt je musí přijmout za své vlastní, a to i za cenu podrobení se těmto kategoriím a limitům, jež představují.

Butlerová tedy podobně jako Foucault tvrdí, že subjekt je konstituován mocí a díky mocí dále existuje (stejně jako moc existuje pouze díky tomu, že je převzata subjektem). Oproti Foucaultovi však autorka akcentuje rozlišení mezi mocí, která subjekt konstituuje jako sebe-si-uvědomujícího aktéra, a mocí, kterou tento již konstituovaný aktér přebírá jako svou vlastní. „Subjekce, jako moc *uplatňovaná na* subjekt, je zároveň mocí tímto subjektem *přivlastňovanou*“ (Butler, 1997: 11). Právě potenciální diskontinuita mezi mocí konstituující subjekt a mocí přivlastňovanou a odehrávanou v aktech subjektu umožňuje Butlerové argumentovat pro možnost změny a rezistence vůči ustanovující mocí. „Moc působí na subjekt nejméně dvěma způsoby: zaprvé jako to, co činí subjekt možným, jako podmínka jeho možnosti a vzniku, a za druhé jako to, co je převzato a odehráno subjektem v jeho ‚vlastních‘ aktech. Jako *subjekt* mocí (značící jak ‚moci patřící‘, tak ‚moci třímající‘) tento subjekt zastihuje podmínky své vlastní emergence: *zastihuje moc mocí*“ (ibid: 14). Butlerová tedy popisuje sub-

²⁴ Viz také Davies (2006).

jekt jako místo ambivalence, kde se subjekt vynořuje jako efekt moci, která jej předchází, a současně jako podmínka vlastního aktérství a rezistence vůči té samé moci. Jednání subjektu je současně determinované, protože je umožněné a závislé na moci, jež subjekt ustanovila, i nedeterminované, protože akty subjektu představují prostor, v němž původní podmínky jeho existence mohou být změněny.

Butlerová rozvíjí koncepci, která bývá označována jako „performativní teorie aktérství“ (Speer, 2005): podle ní jsme sice plně konstituováni existujícími praktikami a diskurzí, avšak naše akty nejsou věrnou kopií těchto praktik a diskurzů. Pokud mají podmínky moci přetrvat, pak musí být opakovány, přičemž subjekt je prostorem takového opakování; opakování, které nikdy není mechanické (Butler, 1997). Ačkoli je subjekt závislý na moci/vědění, skutečnost, že moc/vědění jsou naopak závislé na své realizaci v aktech subjektu, umožňuje narušení a přesměrování moci, kterou je subjekt konstituován. Aktérství tudíž spočívá ve skutečnosti, že subjekt je nucen opakovat podmínky své subjekce, to znamená reprodukovat sociální kategorie, jimiž je konstituován, přičemž právě toto opakování vytváří prostor pro transformaci kategorií a vztahů moci, kterým je podrobován. Podle Butlerové subjekt není „ani základ, ani produkt, ale permanentní možnost jistých re-signifikačních procesů“ (Butler, 1995: 47). Přeznačení a zvrácení moci nicméně není otázkou individuální volby, ale komplexních vztahů mezi diskurzem a mocí, jejichž změna vyžaduje změnu celého diskurzivního pole.²⁵ Genderový subjekt neexistuje mimo performance své genderovosti, ale jediné jako neustálá realizace sebe sama v aktech – jako neustálé „stávání se“, jež představuje potenciál k narušení moci, která jej ustanovuje.

Subjektivita

V návaznosti na teorie Althussera, Foucaulta, Butlerové a dalších hovoří převážná část poststrukturálních textů nikoliv o identitě, ale o subjektivitě, neboť tento nově vytvořený pojem umožňuje konceptualizovat jáství bez racionalistických a voluntaristických konotací. Je zřejmé, že subjektivita – a to ve smyslu způsobů, jimiž uchopujeme a prožíváme sebe sama – nemá v kontextu „post“ teorií nic společného se soukromým, vnitřním a osobním jako v dichotomii subjektivní-objektivní, ale že vy-

25/ Obvyklým příkladem přesměrování moci proti ní samotné je kategorie „queer“. Jak Butlerová (1993) diskutuje, označení „queer“ je produktem homofobické interpelace, které však bylo převzato „queer subjekty“ a re-citováno tak, že se tento pojem stal v rámci „queer politiky“ a „queer teorie“ efektivním nástrojem odporu vůči homofobnímu diskurzu. Citace diskurzu tak diskurz nejen přebírá, ale potenciálně také transformuje.

povídá o subjektu jako o specifické formě podrobení prostřednictvím sociálních praktik a vědění. Subjektivita, stejně jako identita, odkazuje na individualitu a sebe-uvědomění, avšak způsobem, který zdůrazňuje její sociálně produkovanou, procesuální, heterogenní a z části nevědomou povahu (Henriques a kol., 1998). Weedonová (1997) definuje subjektivitu jako vědomé a nevědomé myšlenky a emoce osoby (její vztah k sobě samé a její porozumění světu), které mohou být vysvětleny účastí člověka v sociálních procesech. Subjektivita tedy označuje způsob, jímž subjekt prožívá sebe sama, a to na základě zaujímání pozic v různých, často protikladných diskurzích a praktikách. Je nejistým, kontradiktórickým procesem spíše než entitou; procesem, který je neustále rekonstituován v diskurzu s každým našim výrokiem a aktem. Je kontinuálním procesem subjektivace, v němž jsme limitováni a podrobováni existujícími režimy pravdy, ale v němž se také stáváme vědomými subjekty (Gannon, Davies, 2007).

Identita a diskurzivní analýza

Tento krátký exkurz do poststrukturálních teorií subjektu a subjektivity nám umožňuje vrátit se k pojmu identity, tentokrát již v jeho dekonstruované podobě. Budeme hovořit o identitě, avšak současně mít na mysli, že není tím, čím se zdá být. Identitě zde nebude rozuměno jako oblasti autentické zkušenosti, jež vyjadřuje pravdu vlastního nitra, ale budeme ji chápat jako konstituovanou iterativní silou diskurzu, která vytváří to, co pojmenovává a reguluje; jako konstituovanou prostřednictvím diferencí, a proto závislou na tom, co vylučuje; a jako poskytující pozice subjektu, k jejichž zaujmutí nás vyzývá (du Gay, Evans, Redman, 2000).

Na závěr této kapitoly se budeme věnovat otázce, jak je identitě rozuměno v kontextu diskurzivní analýzy. Bude nás zajímat, jak lze představené chápání subjektu jako konstituovaného diskurzu a kulturními praktikami sledovat na konkrétních výzkumných datech. K dispozici přitom máme dva konceptuální nástroje, které jsou kompatibilní s poststrukturálním pohledem na identitu a které mohou být využity při její analýze v sociálních textech. První z těchto konceptů se inspirované poststrukturálními teoriemi a bývá označován jako *pozice subjektu* (subject position). Druhý koncept rovněž přistupuje k identitě jako k sociálnímu fenoménu, avšak klade důraz na interakční povahu identity, tedy na její utváření v procesu lidské interakce. Tento druhý koncept má blíže k definování diskurzu jako sociálního jednání tak, jak jsme jej představili v první kapitole při debatě o diskurzivní psychologii a konverzační analýze. V souladu se zaměřením obou těchto směrů na procesualnost identity se hovoří o konceptu *umísňování* či také *zaujímání pozic* (positioning).